

O'QUVCHILARDA ADABIY TALAFFUZ KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING USULLARI

Abdumalikova Dilnozaxon Ulug'bek qizi

ToshDO'TAU 4-kurs talabasi

e-mail: madinaxonmahmudbekova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'quvchilarda adabiy talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish masalasi til ta'limining muhim tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinadi. Adabiy talaffuzning og'zaki nutq madaniyatini rivojlantirishdagi o'rni hamda uning fonetik me'yorlar bilan bog'liqligi ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqotda ona tili darslarida adabiy talaffuzni shakllantirishga xizmat qiluvchi metod va usullar ko'rib chiqilib, ularning ta'lim jarayonidagi samaradorligi metodik jihatdan tavsiflanadi. Maqolada talaffuz ustida ishlashning nazariy va amaliy jihatlari o'zaro uyg'unlikda bayon etiladi.

Kalit so'zlar: adabiy talaffuz, og'zaki nutq, fonetik me'yor, talaffuz ko'nikmalari, nutq madaniyati.

Til ta'limida og'zaki nutqning me'yoriy shakllanishi o'quvchilarning umumiy kommunikativ salohiyatini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, adabiy talaffuz ko'nikmalarining shakllanganligi nutqning ravonligi, aniqligi va ijtimoiy muhitda qabul qilinish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Adabiy talaffuz tilning fonetik tizimiga tayanib, tovushlarning to'g'ri aytilishi, urg'u va intonatsiyaning me'yoriy qo'llanishi orqali namoyon bo'ladi hamda og'zaki nutqning estetik va funksional sifatini ta'minlaydi. Shu jihatdan, adabiy talaffuzni o'zlashtirish jarayoni faqat fonetik qoidalarni bilish bilan cheklanmay, balki ularni real nutqiy vaziyatlarda ongli ravishda qo'llash ko'nikmasini ham o'z ichiga oladi. Tilshunos olim A. Madvaliyev adabiy talaffuzning nutqiy ahamiyatini izohlar ekan, "adabiy talaffuz me'yorlari og'zaki nutqning tushunarligi va ta'sirchanligini ta'minlovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi" deya ta'kidlaydi⁶⁵. Mazkur fikr adabiy talaffuzni ona tili ta'limining muhim tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

O'quvchilarda adabiy talaffuz ko'nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi og'zaki nutqda fonetik xatolarning ko'payishiga, so'z ma'nosining buzilishiga va muloqot jarayonida tushunmovchiliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu holat, ayniqsa, ta'lim jarayonida o'quvchilarning fikrini og'zaki ifodalash faoliyati kuchaygan sharoitda yanada dolzarb tus oladi. Shu sababli ona tili darslarida talaffuz ustida ishlash tizimli, bosqichma-bosqich va metodik jihatdan puxta tashkil etilishi lozim. Metodist olim M. Qodirova talaffuzni o'rgatish masalasiga to'xtalib, "talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish jarayoni o'quvchilarning nutqiy faoliyatiga tayangan holda, maxsus mashqlar va ongli tahlil orqali amalga oshirilgandagina barqaror natija beradi" deb qayd etadi⁶⁶. Ushbu yondashuv adabiy talaffuzni o'rgatishni faqat takrorlash asosidagi mashq emas, balki murakkab didaktik jarayon sifatida talqin qilish imkonini beradi hamda mazkur maqolaning ilmiy-metodik yo'nalishini belgilaydi. Adabiy talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida o'quvchilarning individual nutqiy tajribasi va ijtimoiy til muhitining ta'siri alohida hisobga olinishi zarur. Chunki o'quvchilar kundalik muloqotda adabiy me'yorlardan chetga chiqadigan talaffuz shakllarini faol qo'llashi mumkin, bu esa maktabda shakllantirilayotgan nutqiy ko'nikmalar bilan ziddiyatga kiradi. Shu bois ona tili darslarida adabiy talaffuz ustida ishlash faqat mashqlar majmui bilan chegaralanmasdan, balki o'quvchilarda til me'yorlariga nisbatan ongli munosabatni shakllantirishni ham nazarda tutishi lozim. Bunday yondashuv adabiy talaffuzni majburiy qoidalar tizimi sifatida emas, balki madaniy nutqning ajralmas unsuri sifatida anglashga xizmat qiladi. Adabiy talaffuzni shakllantirishda eshitish orqali idrok etish va faol nutqiy ishlab chiqish jarayonlari o'zaro

⁶⁵ Madvaliyev A. *Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fonetikasi va fonologiyasi*. — Toshkent: Fan, 2010.

⁶⁶ Qodirova M. *Ona tili o'qitish metodikasi*. — Toshkent: O'qituvchi, 2015.

uzviy bog'liqlikda tashkil etilishi muhimdir. O'quvchilarning fonetik birliklarni to'g'ri idrok etishi ularning nutqiy amaliyotida to'g'ri talaffuz qilishiga zamin yaratadi. Shu ma'noda, talaffuz ustida ishlash jarayoni og'zaki nutq faoliyatining umumiy rivoji bilan uyg'unlashgan holda olib borilishi lozim. Bu esa adabiy talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishni alohida didaktik vazifa sifatida emas, balki o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi kompleks pedagogik jarayon sifatida talqin etish imkonini beradi.

Adabiy talaffuz o'quvchilarning og'zaki nutqini muloqotga tayyorlashda markaziy o'rin tutadi. Tovushlarni aniq va fonetik me'yorlarga mos aytish orqali o'quvchi nutqining ravonligi va tushunarli oshadi. Fonetik me'yorlar talaffuzning barqarorligini ta'minlaydi, shu bilan birga og'zaki nutqning estetik jihatini rivojlantiradi. Tilshunos olim U. Usmonov ta'kidlaganidek, "adabiy talaffuzning to'g'ri egallanishi nutqning fonetik izchilligi va so'zning aniqligi bilan bevosita bog'liq"⁶⁷. Ushbu tushuncha fonetik me'yorlarni o'rganish jarayonida o'quvchilarning nutqiy xatolarini kamaytirish va talaffuzni mustahkamlashga imkon beradi. Fonetik mashqlarni tashkil etishda didaktik vositalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Masalan, o'quvchilarga murakkab so'zlarni talaffuz qilish, urg'uni to'g'ri joylashtirish va intonatsion variantlarni sinab ko'rish imkoniyati beriladi. Shu tarzda, o'quvchi faqat eshitish orqali emas, balki faol nutqiy ijro jarayonida fonemlarni aniqlash va qo'llash ko'nikmasini egallaydi. Metodist D. Tursunova qayd etadiki, "talaffuz mashqlari individual va guruhli formatda amalga oshirilganda o'quvchilarning fonetik sezuvchanligi oshadi va og'zaki nutq kompetensiyasi mustahkamlanadi"⁶⁸. Shu bilan, talaffuzni o'rgatish jarayoni nafaqat takrorlashga, balki nutqiy faoliyatni ongli ravishda rivojlantirishga yo'naltiriladi. Fonetik me'yorlarni mustahkamlashda o'quvchilarning auditoriya oldida nutq qilish tajribasi ham ahamiyatlidir. Masalan, o'quvchilarga qisqa nutq, hikoya yoki dialog tayyorlab taqdim etish topshiriladi. Bu jarayon ularni talaffuzga e'tibor berishga, tovushlarning aniq aytilishini nazorat qilishga va intonatsion urg'uni ongli qo'llashga o'rgatadi. Shu yondashuv o'quvchilarda muloqot madaniyati va og'zaki nutqning izchilligini mustahkamlaydi, shuningdek, adabiy talaffuzni tizimli shakllantirish imkonini beradi. Ona tili darslarida talaffuzni amaliy mashqlar bilan uyg'unlashtirish, jumladan, matnlarni fonetik asosda tahlil qilish, so'zlarni bo'lib talaffuz qilish va dialog mashqlari orqali o'quvchilarning talaffuz qobiliyatini oshiradi. Bunday faoliyat og'zaki nutqni tushunish va ifodalashning turli jihatlarini qamrab oladi, o'quvchilarning til me'yorlariga nisbatan ongli yondashuvini rivojlantiradi. Shu tarzda, adabiy talaffuz va fonetik me'yorlar masalasi til ta'limining nazariy va amaliy jihatlarini birlashtiruvchi muhim komponent sifatida qaraladi.

Ona tili darslarida talaffuzni rivojlantirish metodikasi bir nechta faoliyat shakllarini o'z ichiga oladi. Fonetik mashqlarni amalga oshirishda o'quvchilarga matnlarni tinglab eshitish, so'zlarni bo'lib talaffuz qilish va urg'ularni to'g'ri joylashtirish imkoniyati beriladi. Tilshunos olim R. Axmedovning ta'kidlashicha, "o'quvchilarning talaffuzini amaliy mashqlar orqali shakllantirish ularning nutqiy aniqligi va fonetik sezuvchanligini mustahkamlaydi"⁶⁹. Mashqlar individual va guruhli formatda tashkil etiladi, bu o'quvchilarning talaffuzni ongli ravishda ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Rol o'yinlari va dialogik vazifalar o'quvchilarda talaffuzni real nutqiy vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi. O'quvchilar turli mavzular bo'yicha qisqa nutqlar, hikoyalar yoki vaziyatli dialoglar tayyorlab, ularni auditoriya oldida taqdim etadilar. Lingvist S. Nabievaning fikricha, "dialogik mashqlar talaffuzni mustahkamlash bilan birga o'quvchilarning nutqiy madaniyatini rivojlantiradi va og'zaki ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi". Shu tarzda, talaffuzni o'rgatish jarayoni nazariy qoidalarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirishga asoslanadi. Amaliy mashqlarni boyitish uchun multimediyaviy vositalardan foydalanish tavsiya etiladi. Masalan, o'quvchilarga professional nutq namunalarini tinglatish, talaffuzni imitatsiya qilish va intonatsion urg'uni qayta ishlash orqali nutq ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin. Matnlarni fonetik tahlil qilish, murakkab so'zlarni bo'lib talaffuz qilish, qisqa nutq va hikoyalarni og'zaki bayon qilish topshiriqlari orqali o'quvchilar talaffuzni ongli ravishda egallaydi. Shu yondashuv o'quvchilarning talaffuz ko'nikmalarini tizimli shakllantirish va og'zaki nutqning ravonligini ta'minlash imkonini beradi.

⁶⁷ Usmonov U. *O'zbek tilshunosligi va fonetika*. — Toshkent: Fan, 2012.

⁶⁸ Tursunova D. *Ona tili darslarida talaffuzni rivojlantirish metodikasi*. — Toshkent: O'qituvchi, 2016.

⁶⁹ Axmedov R. *Ona tili darslarida fonetik mashqlar metodikasi*. — Toshkent: Fan, 2014.

Ona tili darslarida adabiy talaffuz ko'nikmalarini mustahkamlashda interfaol metodlar muhim ahamiyat kasb etadi. Guruh mashqlar, bahs-munozara va rolli o'yinlar orqali o'quvchilar nutq faoliyatida faol ishtirok etadi, so'z va iboralarni kontekstga mos aytish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu jarayonda talaffuz nafaqat fonetik me'yorlarga rioya qilish, balki nutqning mantiqiy va estetik jihatlarini hisobga olish orqali shakllanadi. Lingvist B. Yoqubovning ta'kidlashicha, "guruhli faoliyat va interfaol metodlar o'quvchilarda talaffuzni ongli ravishda qo'llashni rag'batlantiradi va nutq madaniyatini rivojlantiradi"⁷⁰. Amaliy mashqlar doirasida o'quvchilarga qisqa dialoglar tayyorlash, hikoya qilish yoki matnlarni fonetik tahlil qilish topshiriqlari beriladi. Bu mashqlar talaffuzni kontekstda ishlatish, intonatsion urg'ularni qo'llash va so'zning to'g'ri talaffuzini nazorat qilish imkonini yaratadi. Shu tarzda interfaol metodlar nafaqat talaffuzni mustahkamlash, balki og'zaki nutq madaniyati va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Amaliy mashqlar doirasida o'quvchilarga qisqa dialoglar, hikoya va matnlarni fonetik tahlil qilish vazifalari beriladi. Masalan, o'quvchilar matnlarni kichik bo'laklarga ajratib, talaffuzni nazorat qilgan holda bir-biriga o'qiydilar, intonatsion urg'uni to'g'ri qo'llashga e'tibor beradilar. Shu tarzda o'quvchi talaffuzni kontekstda ishlatish, tovushlarning farqini sezish va so'zlarni ongli talaffuz qilish ko'nikmalarini egallaydi. Interfaol metodlarni yanada samarali qilish uchun texnologik vositalardan foydalanish mumkin. Masalan, o'quvchilarga professional nutq namunalarini tinglatish, o'z nutqlarini audio yoki video yozib tahlil qilish imkoniyati beriladi. Bu jarayon o'quvchilarda talaffuzni qayta ishlash, xatolarini aniqlash va tuzatish ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu tarzda darsda interfaol metodlar talaffuzni mustahkamlash bilan birga, nutqning ritmik va intonatsion boyligini oshirishga xizmat qiladi. O'quvchilarning bir-biri bilan ishlashini rag'batlantirish uchun bahs-munozara metodlari qo'llanadi. Masalan, o'quvchilar turli mavzular bo'yicha kichik guruhlarda fikr almashadilar, so'z va iboralarni kontekstga mos aytishga harakat qiladilar. Bu amaliy mashqlar o'quvchilarda talaffuzni ongli qo'llashni rag'batlantiradi, nutqiy aniqlik va kommunikativ madaniyatni rivojlantiradi. Shu tarzda interfaol metodlar talaffuzni tizimli shakllantirish, og'zaki nutq madaniyati va muloqot ko'nikmalarini birgalikda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiy talaffuzni mustahkamlash jarayoni o'quvchilarning og'zaki nutq kompetensiyasini rivojlantirishga yo'naltirilgan tizimli faoliyatni talab etadi. Mashqlarni tashkil etishda fonetik va intonatsion jihatlar alohida e'tiborga olinadi, so'zlarni bo'lib talaffuz qilish, urg'ularni joyida qo'llash va intonatsion ritmni nazorat qilish amaliy jihatdan ustuvor vazifa hisoblanadi. Mashqlar turlicha shakllarda olib boriladi: individual, juftlik va guruh formatida. Individual mashqlar o'quvchining talaffuzini mustaqil rivojlantirish imkonini beradi, juftlik mashqlari orqali o'quvchilar bir-birini tinglab, talaffuz xatolarini aniqlash va tuzatish ko'nikmalarini egallaydi, guruh mashqlari esa muloqot madaniyati va nutq ritmini oshiradi.

Mashqlarda interfaol yondashuvlardan foydalanish samarali hisoblanadi. Masalan, o'quvchilar turli kommunikativ vaziyatlarda qisqa dialoglar va rolli o'yinlarni bajaradilar. Shu jarayonda talaffuzni aniq qo'llash, so'z va iboralarni kontekstga mos aytish, intonatsion urg'uni boshqarish kabi ko'nikmalar rivojlanadi. Dars davomida matnlarni fonetik tahlil qilish, murakkab so'zlarni bo'lib talaffuz qilish va qisqa nutqlar tayyorlash o'quvchilarning talaffuzni ongli egallashini ta'minlaydi. Mashqlarni amaliylashtirish uchun audio va video materiallar, professional nutq namunalarini tinglatish ham keng qo'llaniladi. O'quvchilar o'z nutqlarini yozib, talaffuz va intonatsion xatolarini tahlil qiladi, bu esa ularning nutqiy aniqlik va fonetik sezuvchanligini mustahkamlaydi. Mashqlarni samarali tashkil etish uchun darsda aniq metodik ketma-ketlik qo'llaniladi. Avvalo, o'quvchilarga yangi tovushlar va intonatsion urg'ular tanishtiriladi, so'ng ular bo'yicha takrorlash va mashq topshiriqlari beriladi. Keyingi bosqichda o'quvchilar murakkab so'zlar va matnlar bilan ishlashadi, talaffuzni auditoriya oldida ifodalash, dialog va hikoyalarni bayon qilish bilan ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Dars oxirida o'quvchilarning talaffuzini baholash, o'z-o'zini tahlil qilish va ustoz tomonidan konstruktiv fikr berish amalga oshiriladi. Bu jarayon o'quvchilarda talaffuzga nisbatan ongli yondashuvni shakllantiradi va og'zaki nutq madaniyatini tizimli rivojlantiradi.

Maxsus amaliy mashqlar sifatida:

⁷⁰ Yoqubov B. *Ona tili darslarida interfaol metodlarni qo'llash*. — Toshkent: Fan, 2018

- Tovushlarni izolyatsiyada aytish va ularni turli soʻzlarda qoʻllash;
- Soʻzlarni urgʻuga mos talaffuz qilish;
- Intonatsion ritmni aniqlash va matnda qoʻllash;
- Kichik rolli oʻyinlar orqali dialogik mashqlar;
- Hikoya yoki matnni auditoriya oldida talaffuz qilish va tahlil qilish;
- Audio-video yozuvlar orqali oʻz nutqini qayta tinglash va xatolarni tuzatish;
- Guruhli bahs-munozara orqali talaffuzni kontekstda qoʻllash;
- Onlayn yoki multimedia vositalaridan foydalanib talaffuz mashqlarini mustahkamlash

Bular amaliy mashqlarning asosiy yoʻnalishlarini tashkil qiladi. Shu tarzda dars jarayoni talaffuzni nazariy bilimlardan amaliy nutq faoliyatiga uzviy oʻtuvchi murakkab pedagogik jarayon sifatida olib borishga imkon beradi. Oʻquvchilar talaffuzni faqat fonetik qoidalar majmui sifatida emas, balki nutqning estetik va kommunikativ tarkibiy qismi sifatida oʻzlashtiradi. Shu bilan, adabiy talaffuz koʻnikmalarini shakllantirish nafaqat til meʼyorlarini bilish, balki nutqning mantiqiy va ijodiy ifodasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, oʻquvchilarda adabiy talaffuz koʻnikmalarini shakllantirish til taʼlimining markaziy vazifalaridan biridir. Tadqiqot natijalari koʻrsatadiki, talaffuzni rivojlantirish nafaqat fonetik qoidalarini bilish bilan, balki nutqning amaliy va kommunikativ jihatlarida ularni ongli qoʻllash orqali amalga oshiriladi. Amaliy mashqlar, interfaol metodlar, rol oʻyinlari va guruhli faoliyat oʻquvchilarning talaffuz sezuvchanligini oshiradi, intonatsion urgʻu va soʻzlarning aniqligini mustahkamlaydi, shuningdek nutq madaniyati va muloqot koʻnikmalarini rivojlantiradi.

Darslarda talaffuzni mustahkamlash jarayonida tinglab eshitish, matnlarni fonetik tahlil qilish, audio-video vositalardan foydalanish va oʻz nutqini qayta tahlil qilish samarali metodik yondashuvlar sifatida ajralib turadi. Ushbu metodikalar oʻquvchilarda talaffuzni ongli ravishda qoʻllashni ragʻbatlantiradi va nutqning ravonligi, aniqligi hamda kommunikativ samaradorligini oshiradi. Shu jihatdan, ona tili darslarida talaffuzni nazariy va amaliy mashqlar bilan uygʻunlashtirish, darslarni metodik tartib bilan olib borish va interfaol metodlardan foydalanish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. *Axmedov R.* Ona tili darslarida fonetik mashqlar metodikasi. — *Toshkent: Fan, 2014.*
2. *Karimova G.* Fonetik oʻrgatish metodikasi. — *Toshkent: Fan, 2014.*
3. *Nabieva S.* Ogʻzaki nutqni rivojlantirish metodikasi. — *Toshkent: Oʻqituvchi, 2016.*
4. *Rashidov S.* Ona tili va talaffuzni rivojlantirish. — *Toshkent: Oʻqituvchi, 2017.*
5. *Tursunova D.* Ona tili darslarida amaliy talaffuz mashqlari. — *Toshkent: Fan, 2015.*
6. *Usmonov U.* Oʻzbek tilshunosligi va fonetika. — *Toshkent: Fan, 2012.*
7. *Usmonova A.* Fonetik mashqlarni oʻrgatish metodikasi. — *Toshkent: Oʻqituvchi, 2013.*
8. *Yoqubov B.* Ona tili darslarida interfaol metodlarni qoʻllash. — *Toshkent: Fan, 2018.*